

Шаров О.М., д.е.н., проф.,
головний науковий співробітник
сектору міжнародних фінансових досліджень
Інституту економіки та прогнозування НАН України

Виклики, що постали перед українською наукою в галузі досліджень міжнародної економіки

Кожен знає – навіть, якщо він нічого більше не знає, – що ми живемо в епоху глобалізації. Процес постійної, хоча і не завжди, прямо лінійної інтернаціоналізації відносин – політичних, економічних, культурних тощо – перейшов у свою нову фазу – глобалізацію (тобто не просто широких і тісних стосунків між народами та їх державами, – а загальної універсалізації, світу і ринку без кордонів, «глобального селища» (*global village*), світу однакових умов (*flat world*)... Цей «чудовий новий світ» (*Brave New World*), з якого колись іронізував В. Шекспір і який тепер час від часу то зачаровує, то лякає нас...

Глобального світу ще не має (а, можливо, ніколи і не буде), але сам процес суттєво змінює світ. І дуже важливо визначитися в цьому змінному світі і окремій людині, і народу, і країні. В тому числі – Україні.

Сакраментальне питання «Куди йдеш, Україно?» (або, з урахуванням наших євроінтеграційних пріоритетів – «*Qui vadis, Ukraine?*») ставить перед науковцями-міжнародниками конкретне завдання визначення місця України в геополітичній та гео економічній архітектурі сучасного світу. Я би навіть сказав – в його архітектоніці – *тобто композиційній будові, яка виявляється у взаємозв'язку та взаєморозміщенні тримальних і триманих частин, у ритмічному ладі форм-інституцій, що забезпечують статичність, стійкість нашого світу.*

Ще відносно нещодавно було простіше і зрозуміліше. Був світ капіталізму і світ соціалізму. І ці два світи сперечалися між собою – хто з них «перший», а хто – «другий». Був ще і «третій світ» – до якого ми точно не належали. Це був світ «країн, що (вічно) розвиваються». Зараз їх називають більш політкоректно – «країнами з висхідними ринками» (*emerging markets*) і відносять до них Україну – хоча і не в «топі».

Наскільки вірна така оцінка? І куди ми все ж таки рухаємося? З якою швидкістю? Які перепони зустрінемо на своєму шляху?

На ці питання і повинна давати відповідь наука міжнародних відносин.

Більшість відомих політологічних моделей міжнародних відносин може бути зведена до таких основних філософсько-методологічних основ як реалізм, лібералізм, матеріалізм та ідеалізм, – які і формують окремі

теоретичні напрями в дослідженні міжнародних відносин. Жодне з них не може бути визнано домінуючим у сучасній академічній думці, а їх значення в науці нерівноцінне. Не рівно, але все ж таки цінне – це важливий момент, оскільки методологічне після панування марксизму-ленінізму було б невибачальною помилкою опинитися під пануванням будь-якого іншого, але «єдиного справжнього вчення» (*«единственно правильного учения»* – так звучить більш зрозуміло).

В сьогоднішній дискусії ми маємо на увазі, перш за усе, науку міжнародних **економічних** відносин, – але в деяких випадках вимушені згадувати її в більш широкому аспекті, оскільки економіка тісно пов'язана з політикою, в сучасних умовах зовнішня політика часто економізується, і, взагалі, політика виступає як концентрована економіка.

І це стало однією з передумов появи нового напрямку – політекономії міжнародних відносин (*international political economy* або *global political economy*). Так саме, як такою передумовою стала еволюція методології самої економічної науки у її використанні щодо міжнародних відносин.

Обидві зазначені передумови визначили в результаті комплексну природу і методологічну дихотомію політекономії як окремого наукового напрямку в міжнародних дослідженнях. З одного боку, сучасна політекономія міжнародних відносин – це вивчення **політичних передумов економічних процесів** на міжнародній арені (або того, як політичні чинники впливають на міжнародні економічні відносини і світову економіку в цілому). З іншого – це дослідження **економічних передумов міжнародних політичних процесів** (або того, як внутрішні і зовнішні економічні фактори обмежують зовнішньополітичні процеси). Обидві частини доповнюють одна одну в політекономії, а політика і економіка знаходяться тут в постійній взаємодії.

Економічний або політекономічний аналіз міжнародних відносин в ситуації, що склалася, може бути розглянутий як підхід, що доповнює (а часом і інтегрує) методологію традиційних теоретичних напрямків в міжнародних дослідженнях. Його подальший теоретичний розвиток має дозволити не тільки розкрити нові причинно-наслідкові зв'язки між явищами на сучасній глобальній сцені, а й, цілком можливо, стати основою для виникнення комплексної теорії міжнародних відносин.

Ми називаємо співвідношення економіки та міжнародної політики «законом міцної кави» – «Чим гущіша кава, тим вона міцніша – чим більше економізовані міжнародні відносини, тим вони стабільніші».

Існує, головним чином, **три джерела** таких рекомендацій в галузі міжнародних відносин: незалежні аналітичні інститути та центри; вищі начальні заклади; академічні установи.

В кожній з цих груп працюють фахівці – «*хорошие и разные*», в тому числі справжні професіонали – причому деколи одні й ті самі. Я підкреслюю це для того, щоб було зрозумілим, що йдеться не про особистості, а про інституції: про їх завдання і їх проблеми.

Незалежні аналітичні центри створюються, як правило, зовсім не для наукових досліджень. Їх завдання полягає в оперативному аналізі та інформуванні владних структур. Це «пожежники» міжнародних відносин. Це, зовсім не означає, що їх фахівці не знайомі з науковими теоріями (хоча, деколи, і створюється таке враження). Насправді, кращі з них чудово обізнані з різними теоріями – але не створюють і не розвивають їх (в цих інституціях). Їх мета – використати це знаряддя для оперативних порад. А це означає, що вони просто не мають часу на «прикладання» усіх теорій до останніх подій. Як правило, вистачає однієї – будь-то принципи т.зв. «Вашингтонського консенсусу», кейнсіанства, або «економічного націоналізму». Ще раз підкреслюю – їх не можна за це засуджувати: вони для цього і створені.

Вищі навчальні заклади сконцентрували у себе, мабуть, самих кваліфікованих вчених-міжнародників. Тут добре знають і вивчають як класику, так і нові віяння в науці. Вивчають для того, щоб навчати. Це аж ніяк не означає, що серед викладачів – професорів та доцентів – не має тих, хто намагається і успішно створює нові гіпотези, концепції, теорії... Але програма – є програма. Для викладачів наукова діяльність – тобто створення власних теорій, власного бачення – це (якби не вимагало цього Міносвіти) не може і не повинно бути пріоритетом: завдання *навчальних* закладів – *навчати*. А вже потім створювати власні теорії, отримувати звання, нагороди, премії, світове (принаймні – загальнонаціональне) визнання і вже тоді мати право викладати власні теорії.

Нарешті, **академічні наукові заклади** – до яких, за визначенням, потрапляють академічні вчені – вже навчені у вищих різноманітним теоріям – які вони тепер повинні критично осмислювати, розвінчувати, або розвивати... Створення нового наукового бачення міжнародних відносин – це їх пріоритетне, основне, а часом – і єдине завдання. (Ще раз підкреслюю – маються на увазі інститути, а не окремі особи – які можуть мати свої власні пріоритети і проблеми...).

Такий довгий вступ був потрібен мені для того, щоб обґрунтувати наше рішення **зосередитися сьогодні на науково-методичних проблемах академічної науки** про міжнародні відносини: хоча, як зрозуміло, вони

мають місце і в інших інституціях в тій частині, в якій в них також займаються власне науковою діяльністю.

Тож про які проблеми йдеться?

1. Перш за усе – це *інерційність традиційної парадигми мислення та сприйняття світу.*

Звісно, не можна не побачити плюралізму наукових думок... у порівнянні з часами радянського догматизму... Але в цілому ми схильні думати в заданому напрямі. Скажемо, та ж сама глобалізація в більшості випадків сприймається в неомарксистській інтерпретації валлерштайновської парадигми «світ-системи»: (імперіалістичний) центр – (неоколоніальна) периферія, (сприйнятої ще від теорії «периферійного капіталізму» відомого аргентинського економіста Рауля Пребіша) або, взагалі наявності «золотого мільярду» – хоча це вже не від Валерштайна, а від російських аналітиків. Виглядає на якусь «безнадегу»... Хоча інші країни рухаються і досягають помітних успіхів. Де була 30 років тому Україна, і де Бразилія, Індія, Малайзія, Індонезія... – «на периферії». А тепер вони в «Великій двадцятці», а ми – навпаки. Так може світ-система розвивається по якійсь іншій траєкторії? Може досить бачити усюди «підспудних капіталістів» – якщо ми вже самі стали капіталістами.

Я не проти будь-якої теорії – але справа науки не просто вивчати (це – освітянство), а розвивати. А я не можу згадати жодної статті українського автора в «Журналі світ-системних досліджень» (*Journal of World-Systems Research*) Американської соціологічної асоціації – створеному спеціально для пропаганди та розвитку ідей І. Валлерштайна. (Може я не знаю?)

А втім, існують і інші погляди на глобалізацію: видається недооціненим постколоніальний дискурс цієї проблеми.

Або, скажемо, китайський варіант глобалізації, який базується на зовсім іншій цивілізаційній основі і вимагає серйозного фундаментального аналізу.

2. До речі це приклад ще однієї проблеми – *слабкого, вузького країнознавства.*

У нас є певні (деколи досить фундаментальні) економічні дослідження лише по окремих країнах (скажімо, Близького Сходу – дякуючи Інституту сходознавства) та по країнах-сусідах ... з ЄС.

Навіть Росія – яку ми зацікавлені вивчати «вдоль и поперек» все більше стає для нас *Terra Incognita*: наукових контактів не має, підписка на наукові видання обмежена...

І посилання на можливості Інтернету не дуже змінюють ситуацію: більшість матеріалів там «вторинні», це інформація вчорашнього дня, – а насправді цікаве для науковців, які дивляться у завтра, – надійно закрите платністю (як завжди, «не має коштів»). А про погляд у післязавтра можна тільки мріяти...

Але повернемося до країнознавства. Більшість країн (особливо, скажімо, латиноамериканських та африканських) знаходяться поза увагою наших досліджень. Тож невідомо, на кого можуть розраховувати наші дипломати, перед якими ставиться завдання сприяння виходу наших товаровиробників на нові ринки. Ну, звісно, на самих себе! Але ж ми говоримо про роль науки... Про наш вплив, нашу присутність і в політиці, і в науці... Наскільки велика ця присутність?

3. Відсутність українських вчених у світовому науковому просторі – проблема номер три.

У всякому випадку, важко стверджувати про наявність **національної української школи міжнародних відносин**. Ми можемо бути цікаві світу як науковці в першу чергу, якщо будемо продукувати оригінальні думки і підходи.

Як я вже згадував, значною мірою над нами продовжує тяжіти інерція радянського, а насправді – ще і дорадянського, імперського досвіду, коли в російській (загальнодержавній) науці протягом століть склалися три впливові способи осмислення світу, представники яких, відповідно, орієнтуються на наслідування Заходу (західництво), збереження незалежної державності (державництво) і самобутньої системи культурних цінностей (в російському варіанті – «третьєримство»). Кожна з цих шкіл мислення має свої образи Росії і світової системи, які зберегли внутрішню наступність і відмінності один від одного.

Перед українською наукою встала (і до цього часу стоїть) проблема вибору своїх підходів. Про постмарксистську інерцію я вже говорив. Другим інерційним напрямом стало «західництво» – в нашому варіанті «євроатлантизм» та «Вашингтонський консенсус». Як і в першому випадку, я не засуджую і не рекламую якийсь підхід – це справа кожного конкретного вченого, його знань, совісті, впевненості, нарешті, професіоналізму.

Проблема полягає в тому, що нове покоління відчуває проблему з тим, щоб мислити творчо, докладаючи знання теорій до досліджуваних реалій і модернізуючи теоретичні конструкції згідно з життям, а не схемою. Чому так відбувалося? Звісно, частково проблема полягає в грошах: вчені попросту «перекладають» місцеві реалії на мову, зрозумілу західним колегам, партнерам і спонсорам.

Звісно, потрібно мати можливість донести їх до своїх колег за кордоном.

Втім, з точки зору логіки здається більш важливим взагалі не наші публікації в їх наукометричних виданнях, а наші та їхні публікації в **наших** наукометричних виданнях. У нас не має загально визнаного академічного видання з питань міжнародних відносин – ось в чому недолік. Це не означає, що я закликаю закрити інші (як правило – ВНЗівські) видання з цієї тематики, але доцільним було б сконцентрувати увагу академічних центрів та інших дослідницьких центрів з тим, щоб мати хоча б одне видання світового рівня.

Інша сторона тієї самої медалі – в даному випадку таки вірніше сказати «монети» – полягає в недоліках популяризації фундаментальних монографічних праць – яка, по суті, є «справою самих потопаючих» авторів. Вони, часто-густо не тільки самі видають але і вимушені розповсюджувати – доносити до колег та студентів – результати своїх досліджень. Система «Академкниги» кудись зникла... Інститути чомусь не мають права розповсюджувати свою продукцію... Навіть, у вигляді простого платного доступу до електронних версій – що є загальносвітовою практикою.

Звісно, хто ж буде знати про результати наших досліджень...

Якщо ж повернутися до вибору пріоритетного напрямку досліджень, то очікуваним і бажаним здається такий, який заснований на двох опорах: вихідному шарі західної теорії та методології і вітчизняної понятійної школі, здатної творчо використати західні поняття та здобутки в умовах української реальності. Потрібно систематизувати факти і місцеві реалії, а потім уточнювати теорію за допомогою вибудовування її "знизу", з українського досвіду і дійсності.

Важливим в контексті нашої сьогоднішньої теми є фокус на геоелектронічному (в доповненню до геополітичного) виміру міжнародних відносин. Цей вимір нерідко ігнорується західними дослідниками, оскільки завдання економічного розвитку вважається ними в цілому вирішеним. Для України ж економіка розвитку - частина зовнішньої і міжнародної політики.

4. Здається, що одна з основних причин такого стану справ полягає в **певній комплементарності наших наукових дискусій**. Звісно, я не маю на увазі необхідність переходити до формату та стилю «телешоу», але все ж таки хотілося б частіше чути: « А в цьому я не згоден з шановним колегою...». І йдеться не просто про незгоду, а про конкуренцію двох або кількох наукових шкіл. Не то, щоб у нас не було таких дискусій взагалі, але після дебатів про альтернативу ЄвразЕС та ЄС важко пригадати щось подібне.

Мені здається, що добрим приводом для широких дискусій могли б послужити щорічні (або хоча б раз на два роки – бієнальні) **Меморіальні лекції ім. Богдана Гаврилишина**. Як би наша академічна спільнота взялася

за їх організацію і запрошувала дійсно видатних світових фахівців зі світової економіки – це могла б стати науковою платформою і для дебатів, і для мобілізації наукової думки, і для популяризації вітчизняної науки... Сподіваюся, в цьому нам могло допомогти і МЗС, і українська громада за кордоном... Наприклад, якби для першої лекції запросили, скажемо, Христину Фріланд – думаю, це стало б подією світового значення. Ну, не для перших шпальт провідних масмедій, але поза увагою вже точно б не залишилося.

5. Крім іншого, це допомогло б **позбавитися вузькості наукових інтересів** і значно розширити рамки наших наукових досліджень з тим, щоб ми могли вийти, як кажуть, на передову лінію, відчуті ці проблеми, які тільки «на підході», а не обговорювати лише чужі теорії...

Треба пам'ятати, що українська – не тільки академічна наука, а наукова думка взагалі – це спадщина і, ми, відповідно, – нащадки великого академіка В.Вернадського і його теорії ноосфери. Мені здається, що у міжнародній економіці це означає необхідність не просто глобального, а суперглобального, **ноосферного мислення**: наприклад, не просто розуміння впливу економіки на екологію, але й передбачення наслідків... Наслідків не тільки неконтрольованого впливу, але і неконтрольованої боротьби з таким впливом. Досвід боротьби з ковідом-19 чітко показав, що навіть благими намірами може бути вистелена дорога – ну, якщо не в пекло, то до кардинальних змін міжнародних економічних відносин...

6. Але для цього потрібно позбавити ще однієї напасті, про яку дуже дивно говорити в наш інформаційний вік – позбавитися **«інформаційного голоду»**. Я вже згадував про це, коли говорив про країнознавство і, конкретно, вивчення Росії. Але це стосується і інших аспектів науки про міжнародні економічні відносини.

7. Хоча бідність наших бібліотек просто відповідає *інституційній слабкості* нашої науки про міжнародні економічні відносини. Як на мене, в добу глобалізації та євроінтеграції в Академії могло б бути окреме **Відділення НАНУ з міжнародних досліджень**. Звісно тепер цього швидко не зробиш, але почати з чогось потрібно: академічного інституту, аналітичного центру, спеціалізованого журналу...

Це надало б реальну можливість вибору в масштабах країни пріоритетних комплексних напрямів (тем) досліджень (в т.ч. дисертаційних) – скажемо, в рамках НАН або Асоціації економістів-міжнародників за узгодженням з МЗС... (це повинні бути «національні пріоритети», які Асоціація та академічна спільнота буде підтримувати). Тоді можна говорити і про державні гранти, і про практичне залучення вчених до участі у виробленні зовнішньоекономічної політики.

Ми не претендуємо на визначення усіх проблем і, навіть, ранжування їх за важливістю. Сподіваємося, що учасники дискусії згадають і проблеми стажування та наукового обміну, і здійснення спільних з іноземними партнерами наукових досліджень... Їх залишається ще чимало...

Остання в цьому ряду, але не за значенням (тому що вона, власне, і лежить в основі більшості зазначених проблем) – це проблема *низької зацікавленості влади та суспільства у фундаментальних наукових дослідженнях у цілому, і в нашій галузі - зокрема*. А й дійсно: навіщо вирощувати своїх вчених, якщо завжди можна запросити іноземних консультантів з вже готовими рецептами?

Ось тільки хто не хоче годувати власну армію – буде годувати чужу. А знання сьогодні – це найпотужніша зброя.